

Філоретова Лариса,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

larisafiloretova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7177-4933

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У дослідженні комплексно аналізується стан міського населення Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії у другій половині XIX. Основну увагу приділено соціальній структурі, національному складу, релігійному сповіданню, рівню грамотності та демографічній динаміці мешканців міст. Визначено ключові тенденції соціально-економічного розвитку населених пунктів, що відображали процеси урбанізації, індустріалізації та формування нових соціальних прошарків міського населення – підприємців, ремісників, службовців, робітників, інтелігенції та представників дрібної буржуазії. На основі аналізу статистичних збірників, переписів населення, матеріалів земських статистичних органів та місцевих історичних джерел здійснено порівняльний аналіз структури міського населення, співвідношення національних груп, специфіки їхнього соціального становища, а також культурно-релігійних традицій та їхнього впливу на соціальні та економічні процеси в міських громадах.

Особлива увага приділена впливу конфесійного складу населення на формування соціальної взаємодії, участь різних груп у ремесельній, торговельній та освітній діяльності, а також у культурному житті міст. Дослідження дозволяє простежити процеси формування міського середовища, зміни у структурі зайнятості, соціальну мобільність населення, підвищення рівня грамотності та поширення освіти серед різних верств, а також роль освіти, науки і культури у розвитку міських спільнот.

Робота висвітлює значення урбанізації для соціально-економічного розвитку регіону, формування міських інституцій, міжетнічних взаємозв'язків та взаємодії різних релігійних і національних груп. Результати дослідження мають наукову та практичну цінність для подальшого вивчення історії урбанізації, соціальної еволюції міст, демографічних процесів, соціально-культурного розвитку та інфраструктурних змін на території сучасної Кіровоградської області. Дослідження сприяє глибшому розумінню історичних передумов формування соціальної структури міського населення Південної України та ролі освіти, культури та міжетнічної взаємодії у житті міст.

Ключові слова: міське населення, соціальна структура, національність, віросповідання, грамотність, повіт, губернія.

У пореформений період сталися значні зрушення у зростанні міського населення на всій території Російської імперії. Дослідження стану населення в усіх його аспектах відіграє особливу роль. На підставі даних статистичного обліку йде формування системи оподаткування в державі, з'ясовуються підстави зростання кількості міських жителів, можливий потенціал трудових ресурсів для розвитку промисловості та вироблення сільськогосподарської продукції, переселенські міграції. Аналіз в історичному ракурсі стану населення в окремих губерніях та повітах сприяє більш повному розумінню тих явищ, які в них відбувалися. Дослідження соціальної структури населення та інших аспектів його діяльності в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії дозволяє констатувати зміни щодо станової належності, національності, віросповідання, грамотності тощо. Вони були викликані і загаль-

ними процесами, які відбувалися в межах всієї Росії, і тими особливостями розвитку, які мали місце на українських територіях.

Зміни у соціальній структурі населення протягом другої половини XIX ст. у Київській, Чернігівській, Харківській, Херсонській та інших губерніях, вплив буржуазних реформ на його соціально-економічне становище активно досліджуються науковцями. Варто відзначити дисертаційні роботи з цієї проблематики Ю. О. Нікітіна та О. В. Герінбург. Зокрема, Ю. О. Нікітін проаналізований значний фактичний матеріал, який свідчить про зміни у становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х рр. XX ст. (Нікітін Ю. В., 2004). О. В. Герінбург, досліджуючи роль херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX століття, наводить численні приклади щодо становості, національності, грамотності населення, як сільського, так і міського, у тому числі і по Єлисаветградському і Олександрійському повітах (Герінбург О. В., 2009). Дослідниками розглядаються також окремі аспекти стану міського населення. Так, В. О. Яшин зосереджує увагу на демографічних та соціально-культурних аспектах розвитку єврейських громад південноукраїнського регіону у другій половині XIX ст. (Яшин В. О., 2014). Однак у комплексному плані стан населення в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії в пореформений період ще не досить досліджений.

Метою статті є відтворення максимально повної картини стану міського населення в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії у другій половині XIX ст. на основі вивчення статистичних матеріалів та інших історичних джерел.

Підставами зростання населення у Єлисаветградському повіті стали: його розташування на річкових та торгових шляхах сполучення, наявність залізничних шляхів, чорноземна територія, що забезпечувала розвиток сільського господарства та переробку сільськогосподарської продукції, поклади кам'яного вугілля та їх видобуток, поживлення дрібної кустарної та середньої промисловості.

Єлисаветградський повіт був розділений на 57 волостей та 5 міст: Єлисаветград, Новомиргород, Ольвіополь (Орлик), Бобринець і Вознесенськ (Соколи). Повітовим містом був Єлисаветград, заштатними містами визначались Бобринець, Вознесенськ, Новомиргород, Ольвіополь; посади (без волосних управлінь): Ново-Архангельськ і Ново-Українка. У повіті також знаходилися різні типи населених пунктів, які в історичних джерелах визначались як неземлеробські поселення: посади, окремо розміщені промислові заклади, духовні (релігійні) поселення, військові поселення, містечка¹. Так, повіт включав 9 містечок, 99 сіл, 511 поселень, німецькі колонії, 107 селищ, 633 хутори, 216 економій, 7 станцій залізниць, 3 казенні єврейські колонії (Громокля, Ізраїлівка, Сагайдак), 1 земська поштова станція, 2 казенних поштово-кінних станції². Однак такі дані в різних джерелах не співпадають. За списком населених міст Центрального статистичного комітету в Єлисаветградському повіті наведено 786 поселень. Статистичне відділення при подвірному описі повіту вказує, що під час X перепису, тобто в 1859 році, всіх поселень було 909. Така значна різниця (123) відбулася від способу вирахування. Статистичне відділення приймає за кожний населений пункт поселення, як віддалене від інших на ½ версти, якщо навіть воно складається з 1–2 дворів і в господарському відношенні не має повної самостійності. Центральний статистичний комітет рахував за одиницю село з хуторами, або декілька дрібних поселень, об'єднаних в одне³. Список населених міст

¹ *Список населенных мест по сведениям 1859 года*. XLVII. Херсонская губерния. Под ред. Л. Майков. С. LXXIX.

² Єлисаветградский уезд. URL: https://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Elisavetgrad_Uezd.html (02.10.2025).

³ Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Єлисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда), 1886. Херсон, 1866.

Херсонської губернії, виданий губернським статистичним комітетом у Херсоні у 1896 році, вказує, що Єлисаветградський повіт займав 13783 квадратних версти⁴.

В Олександрійському повіті знаходилося 2 міста (повітове – Олександрія і заштатне – Ново-Георгієвськ), 1 посад (Нова Прага), 9 містечок, 86 сіл, 311 поселень, 1 німецька колонія, 36 селищ, 352 хутори, 140 економій, 6 залізничних станцій, 1 монастир. Олександрійський повіт займав площу 8503 квадратних версти⁵. Чисельність міст постійно зростала. Так, у м. Олександрії у 1849 році, за даними 11-го тому воєнно-статистичного огляду Російської імперії, жителів обох статей нараховувалося 4413 душ. У 1896 році – 11848 (чоловіків – 5612, жінок – 6236)⁶. Особливістю населення Олександрійського повіту була більшість жінок над чоловіками. Причинами цього вважають те, що жінки є більшістю в тих станах, які забезпечені економічно, і зміна проживання для яких не має значення, а також у місцях давно заселених і з більш щільним народонаселенням. Час появи більшої кількості жінок над чоловіками припадає на початок міграції з повіту⁷.

Об'єктивні дані щодо населення повітів визначити складно, різні історичні джерела наводять різні показники. Так, у «Господарсько-статистичному огляді Херсонської губернії» за 1889 рік наводяться дані, що у Єлисаветградському повіті нараховувалося 506 150 жителів⁸, а Список населених міст Херсонської губернії, виданий губернським статистичним комітетом у Херсоні у 1896 році, вказує, що у Єлисаветградському повіті проживало 477 159 жителів, у тому числі 245 590 чоловіків і 231 569 жінок⁹. Тобто за 5 років населення не збільшилося, а зменшилося. За даними цього ж Списку по Олександрійському повіту, у ньому проживало 379 005 жителів, у тому числі 190 750 чоловіків, 188 255 жінок¹⁰. Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року по Херсонській губернії наводить такі дані: в Олександрійському повіті населення становило 416 576 осіб, з них чоловіків – 269 118 осіб, жінок – 207 408, в Єлисаветградському – 613 284 осіб, з них чоловіків – 309 089, жінок – 394 194¹¹.

Щодо достовірності наведених даних, то в Господарсько-статистичному огляді Херсонської губернії за 1889 рік вказується, що про кількість населення таких міст, як Херсон і Єлисаветград, міське управління взагалі не має даних, більш відповідними є цифри про населення невеликих містечок¹². Тобто і дані про загальну кількість жителів міст повіту й взагалі повіту повністю не відповідають фактичній дійсності. На наш погляд, це пояснюється відсутністю єдиного критерію щодо підрахунків кількості населення, встановлення таких даних різними відомствами, непідготовленість для такої роботи осіб, які нею займалися.

Характерною особливістю статистичного обліку на той час, вказує А. М. Зубко, була розкиданість його в різних організаціях: при Міністерстві Внутрішніх Справ діяв Центральний Статистичний комітет, який підпорядковувався губернським статистичним комітетам; існували статистичні відділення при інших урядових комітетах і відомствах, які також вели статистичний облік, на початку 80-х років XIX ст. були створені статистичні відділи при губернських, а інколи і повітових земських управах (Зубко А. М., 1998, с. 17). О. В. Герінбург, аналізуючи основні проблеми, з якими стикалися службовці Херсонського губернського земства під час вивчення складу населення, відзначає розбіжності у програмах вивчення соціально-економічних показників для різних повітів, змішування етнічних, віросповідних і станових критеріїв,

⁴ Єлисаветградский уезд. URL: https://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Elisavetgrad_Uezd.html (02.10.2025).

⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1no> (02.10.2025).

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год*. Херсон, 1890.

⁹ Єлисаветградський уезд...

¹⁰ Там само.

¹¹ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год*. Херсонская губерния, 1904. С. 1.

¹² *Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии...* С. 3–5.

суб'єктивність визначення респондентами власної приналежності до тієї чи іншої етнічної та професійної групи, їх намагання приховати інформацію тощо (Герінбург О. В., 2009, с. 26).

Значне розходження в цифрах щодо населення ми зустрічаємо й по Олександрійському повіту. За даними Центрального Статистичного Комітету (1878 р.), цифра населення показана в 240 239 душ обох статей. Відомості цього органу збиралися волосними правліннями огульним опитуванням, а дані подвірного перепису збиралися опитуванням кожного господаря й різняться на 18 665 осіб. Зовсім інша цифра знаходиться в даних Губернського Статистичного Комітету. За ними сільське населення (у волостях повіту) за 1885 рік становило 290 302 осіб обох статей, у містах – 30 092, а всього в повіті 320 331 осіб. Причинами такого розходження насамперед називаються: відсутність єдиних інструкцій щодо процедури збору даних, кожна волость збирала їх за своїм розумінням, функції збирання покладалися на волосних писарів і урядників, які при цьому могли допускати значні помилки, відповідно їх допускали і особи, які обробляли цей матеріал¹³.

Щодо етнічного складу населення Єлисаветградського повіту, то українці були переважною групою у складі його жителів. Вони заселяли всю територію повіту, знайти поселення, в якому не було б малоросів, майже неможливо. Наступне місце займають молдовани. До цієї групи відноситься значна частина колишніх військових поселенців, що входять до складу усіх станів, окрім духовного. Суцільне населення вони становлять лише в 3 поселеннях, переважним елементом були в 17 поселеннях. Великороси посідають 3-є місце серед національних груп, в значній кількості вони є купцями (14,4%) і духовними особами (11,9%); в інших станах їх відсоток не перевищує 7,2%, найменша кількість їх знаходиться в групі «робочі різних станів». Євреї розміщені по всій території повіту, єдиною національною групою вони представлені в 2 хуторах, переважним елементом є в містах: Бобринці, Вознесенську, Ревуцькому та в єврейських колоніях. Вони в більшості були торговцями, ремісниками та шинкарями. Болгари, німці, поляки та інші національності мали найменше своїх представників у повіті. Одиницями представлені французи, греки, цигани, черкеси та ін.¹⁴.

Національний склад Олександрійського повіту менш строкатий, ніж в інших повітах Херсонської губернії, хоча тут проживали ті ж національності, що і в інших губерніях. Їх відсоток від загального числа населення був незначним, і представники дрібних національностей не виділялися в загальній кількості малоросів і великоросів, які переважали в повіті. Як і в багатьох повітах губернії, розмежувати національності малоросів, великоросів і білорусів було складно, спілкуючись між собою вони втрачали свої відмінні етнічні риси. Найбільш стійкими в цьому відношенні були білоруси, їх в Олександрійському повіті було декілька десятків осіб, розсіяних серед суцільного малоросійського населення. Щодо представників єврейства, то варто відзначити, що більше 62% усіх євреїв проживали у великих сільських поселеннях, їх чисельність визначена в 11 044 душ. Однак така цифра не відповідає дійсності, бо євреї всіма способами ухилялися від визначення їх національності як у містах, так і у селах. Крім цих національностей, які нараховують десятки тисяч осіб, більш-менш значний відсоток становлять молдовани і поляки. Молдовани у більшості були серед військових поселенців Диківки, Суботців, Машорина. В останньому селі їх може бути значно більше, ніж показує реєстрація, тому що тут вони не вказували на свою національність, а називали себе «руснаками». Поляки, хоча і знаходяться серед усіх станів, але переважали серед дворянства. Німці проживали головним чином на півдні як приватні власники, орендарі і десятичники. У всьому повіті вони становили лише 0,2% від загальної кількості жителів. Французи, італійці, англійці, греки та інші трапляються одиницями, становлячи 0,67% від загальної кількості жителів і трапляються серед групи іноземних підданих. Цікавою є така особливість: помилки щодо національності

¹³ Александрійский уезд. Херсонская губерния....

¹⁴ Материали для оценки земель Херсонской губернии. Елисаветгадский уезд. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka6.htm> (02.10.2025).

можливі лише щодо непривілейованих станів, представники ж привілейованих станів чітко визначали свою національну приналежність¹⁵.

Також відзначимо, що в Єлисаветградському та Олександрійському повітах жили і іноземці, однак їх кількість була мізерною, найбільше іноземців проживало у Єлисаветграді, Ольвіополі, Вознесенську, Олександрії, Новомиргороді¹⁶.

Аналіз населення міст за станами показує, що більшість населення належало до міщан та купців, менш чисельними були представники привілейованих класів (дворяни, чиновники не із дворян), незначною була кількість осіб духовного звання. Серед мешканців містечок на Єлисаветградщині переважали селяни. Хоча серед населення міст і містечок і з'являлася така верства, як робітники, проте вона ще не виділялася в переписах. Водночас у другій половині XIX ст. в Україні відбувається швидке збільшення промислового робітництва, його концентрація на великих підприємствах. Протягом 1880–1897 років чисельність промислових працівників в Україні зросла більше ніж удвічі, а у Херсонській губернії у 15 разів (Ветрова Г. В., 2010, с. 9). Робітничий клас формувався з міщан, селян, колишніх військових поселенців. В Єлисаветградському повіті робітники становили 0,8% від усього населення, в Олександрійському – 1,0%¹⁷.

Щодо віросповідання, то в Єлисаветградському та Олександрійському повітах проживали православні, іудеї, римо-католики, лютерани, магометани. Караїми жили в Єлисаветграді, Бобринці, Новомиргороді, баптисти – в Єлисаветграді і Новомиргороді. Одиниці жителів в Олександрії, Єлисаветграді, Вознесенську належали до реформаторів, в Єлисаветграді до армяно-григоріанців.

У повітах переважали представники трьох конфесій: православні, іудеї, католики. Більшість населення становили православні. Так, у Новогеоргієвську на 1897 рік нараховувалось 9 400 православних (з 11 600 жителів), 1500 іудеїв та ін. У місті працювала одна православна церква, одна одновірців, три старообрядницькі молитовні, синагога, декілька єврейських молитовних будинків¹⁸.

Досить швидко зростало єврейське населення, причому кількість жінок була більшою. В Олександрійському повіті нараховувалось 7 675 чоловіків і 7 739 жінок, в Єлисаветградському – 28 869 осіб чоловічої статі, 29 432 – жіночої.¹⁹ В. О. Яшин у своєму дослідженні вказує, що найбільші єврейські громади були в Єлисаветграді, Херсоні, Олександрії, Ананьєві, Бобринці (Яшин В. О., 2014, с. 220).

До особливостей віросповідання жителів Олександрійського повіту віднесемо той факт, що великороси переважно були розкольниками різних видів, тримали себе відчужено від православних і серед них не спостерігалася асиміляція. Однак в окремих місцевостях великороси втрачали свою національну належність і називали себе малоросами (с. Покровське)²⁰.

Важливим показником якісного стану населення є його грамотність. Кількість грамотного населення була значно меншою половини від усього населення міст. Особливо вражаюча ситуація щодо грамотності була в невеликих містах: Ольвіополі, Новомиргороді, Вознесенську, Бобринці, Новогеоргієвську. Загальною тенденцією була вища грамотність міського населення, ніж сільського. Так, в Олександрії проживало лише 879 грамотних селян, а 1 255 селян були неграмотними²¹.

Аналізуючи грамотність населення за становою належністю, відзначимо, що привілейовані верстви населення були більш грамотними, ніж інші, що було цілком обґрунтовано їх можли-

¹⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1np> (02.10.2025).

¹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 52–53.

¹⁷ Александрійский уезд. Херсонская губерния...

¹⁸ Ново-Георгиевск (г.) Ново-Георгиевская волость. Александрійский уезд. URL: <https://shorturl.cusu.edu.ua/1ns> (2. 10. 2025).

¹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 88–89.

²⁰ Там само. С. 220–222.

²¹ Там само. С. 62.

вістю як в економічному, так і в культурному плані. Значно більшою була грамотність чоловіків, ніж жінок. Зокрема, в Олександрії нараховувалось усього 7 085 чоловіків і 6 922 жінок, серед них грамотних чоловіків – 3 238 осіб, жінок – 1 515; в Єлисаветграді всього проживало чоловіків – 31 239 і 30 249 жінок, серед них грамотних чоловіків – 16 651 і грамотних жінок – 9 071²². Також відзначимо, що дворяни і духовенство, які навчалися у середніх навчальних закладах, були більш грамотними від інших верств населення. За національною ознакою найбільш грамотною була група великоросів, малоросів, білорусів, за ними йдуть поляки та інші слов'янські народи. Аналогічною є така картина як у губернії, так і в повітах²³.

Високу грамотність мало єврейське населення, цьому сприяла і участь їх заможних представників у організації і підтримці навчальних закладів. Так, у створенні Єлисаветградської чоловічої прогімназії брала активну участь єврейська громада міста, зокрема купець, гласний міської думи і товариш (заступник) директора правління Єлисаветградського міського банку Г. Когон. Він був членом комісії, створеної у травні 1874 року міською думою для розв'язання цього питання. Дозвіл Державної Ради на відкриття Єлисаветградської прогімназії, схвалений Олександром II, був наданий на початку 1879 року²⁴. В Олександрійському повіті відсоток грамотності всіх станів був незначним. У містах і на залізниці він був вище середнього по повіту, що пояснюється тим, що в містах було зосереджено більше шкіл, у містах і на залізницях значний попит мали грамотні люди, які намагалися отримати там роботу. В Олександрійському повіті усіх грамотних без врахування рівня освіти нараховувалось 21 204 чоловіків і 2 994 жінки. В Олександрійському повіті було більше грамотних чоловіків, ніж в Єлисаветградському (12,9%), а кількість грамотних жінок більше в Єлисаветградському повіті (2,8%)²⁵.

Отже, аналіз історичних джерел і архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що: 1) чисельність міського населення на територіях Єлисаветградського і Олександрійського повітів у другій половині XIX ст. неухильно зростає. Насамперед така тенденція спостерігається в повітових містах, які були центрами соціально-економічного і культурного розвитку, чому сприяло їх швидке промислове піднесення, поява нових занять, які активно освоювало міське населення; 2) в містах, як і по всіх повітах, переважно жили малороси, значною верствою населення були великороси. В окремих містах і місцевостях внаслідок тісного спілкування малоросів і великоросів йшла їх асиміляція і визначити чітко національність було неможливо. Фактично по всій території повітів жили євреї. До переважаючих на окремих територіях можна віднести молдован (Єлисаветградський повіт), більше ніж представників інших національностей проживало поляків і німців. Відсоток чоловіків серед населення був вищий ніж жінок; 3) найбільшою верствою серед населення були міщани, найменшою – представники привілейованого стану (дворянство, чиновники не із дворян, духовенство), які були водночас і найбільш грамотними; 4) населення міст, яке було зайняте у промисловості, кустарних ремеслах, торгівлі, працювало на залізниці та поштових станціях, мало більш високий рівень грамотності. Більш грамотними були чоловіки, ніж жінки, більш високим рівень грамотності був у жінок привілейованих станів; за релігійною ознакою більшість жителів Єлисаветградського і Олександрійського повітів були православними. Католики і іудеї були в меншості.

Список літератури

Ветрова Г. В. 2010. Соціальні зміни населення України у другій половині XIX ст. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. Вип. 29. 7–11.

Герінбург О. В., 2009. *Роль херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Дніпропетровськ.

²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи... С. 17–20.

²³ Там само. С. 96.

²⁴ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, 1897. С. 148–152.

²⁵ Александрійский уезд. Херсонская губерния...

Зубко А. М., 1988. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.). *Український історичний журнал*. № 3. 130–138.

Нікітін Ю. О., 2004. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформи 60–70 рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец 07.00.01. Київ.

Яшин В. О. 2014. Демографічні та соціально-культурні аспекти розвитку єврейських громад Південноукраїнського регіону в другій половині XIX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 7. 220–222.

Larisa Filoretova

URBAN POPULATION OF YELISAVETGRAD AND OLEKSANDRIYA COUNTIES OF THE KHERSON GOVERNORATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The study provides a comprehensive analysis of the urban population of the Yelisavetgrad and Oleksandriya districts of the Kherson province in the second half of the 19th century. The main focus is on the social structure, ethnic composition, religious affiliation, literacy level, and demographic dynamics of city dwellers. Key trends in the socio-economic development of settlements are identified, reflecting the processes of urbanization, industrialization, and the formation of new social strata of the urban population – entrepreneurs, artisans, clerks, workers, intellectuals, and representatives of the petty bourgeoisie. Based on the analysis of statistical compilations, population censuses, materials from local statistical bodies, and local historical sources, a comparative analysis was carried out of the structure of the urban population, the ratio of national groups, the specifics of their social status, as well as cultural and religious traditions and their influence on social and economic processes in urban communities.

Particular attention is paid to the influence of the religious composition of the population on the formation of social interaction, the participation of various groups in craft, trade, and educational activities, as well as in the cultural life of cities. The study allows us to trace the processes of urban environment formation, changes in the structure of employment, social mobility of the population, increasing literacy and the spread of education among different social strata, as well as the role of education, science, and culture in the development of urban communities.

The work highlights the importance of urbanization for the socio-economic development of the region, the formation of urban institutions, interethnic relations, and the interaction of different religious and national groups. The results of the study are of scientific and practical value for further study of the history of urbanization, social evolution of cities, demographic processes, socio-cultural development, and infrastructure changes in the territory of the modern Kirovohrad region. The study contributes to a deeper understanding of the historical preconditions for the formation of the social structure of the urban population of southern Ukraine and the role of education, culture, and interethnic interaction in the life of cities.

Key words: urban population, social structure, nationality, religion, literacy, county, governorate.

References

Vyetrova H. V., 2010. Socialni zminy naselennya Ukrayiny u druhij polovyni XIX st. [Social changes in the population of Ukraine in the second half of the 19th century]. *Naukovyj visnyk Izmayil'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. Vyp. 29. 7–11. (In Ukrainian).

Herinburh O. V. 2009. Rol hersonskoho hubernskoho zemstva u vyvchenni demohrafichnoyi sytuatsiyi u druhij polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [The role of the Kherson Provincial Council in studying the demographic situation in the second half of the 19th century and early 20th century]: dys kand. ist. nauk: 07. 00. 01. Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Zubko A. M., 1988. Vyvchennya zems'kymy statystychnymy orhanamy social'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrayiny (1864–1917 rr.) [Study of the socio-economic development of Ukraine by local statistical authorities (1864–1917)]. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal*. № 3. 130–138. (In Ukrainian).

Nikitin Yu. O., 2004. Zminy v stanovys'hi sil's'koho i mis'koho naselennya Kyivs'koyi ta Chernihivs'koyi huberniyi pislya selyans'koyi i mis'koyi reformy 60–70 rr. [Changes in the situation of the rural and urban populations of the Kyiv and Chernihiv provinces after the peasant and urban reforms of the 1860s and 1870s.]: avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. ist. nauk: spec 07.00.01. Kyiv. (In Ukrainian).

Yashyn V. O. 2014. Demografichni ta social'no-kul'turni aspekty rozvytku yevrejs'kyh hromad Pivdennoukrayins'koho rehionu v druhij polovyni XIX st. [Demographic and socio-cultural aspects of the development of Jewish communities in the southern Ukrainian region in the second half of the 19th century]. *Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya*. Vyp. 7. 220–222. (In Ukrainian).

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025